

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK ANAYASALARI VE HÜKÜMET SİSTEMLERİ

Prof. Dr. Fevzi DEMİR*

Bilindiği gibi anayasalar, vatandaşlarına tanıdıkları temel hak ve özgürlükler ile devletin siyasi örgütlenme yapısını (yasama, yürütme, yargı organlarının kuruluş, işleyiş, görev ve yetkileri ile bu organların karşılıklı ilişkilerini) düzenleyen “*en üstün*” temel yasalardır. Ülkemizde, Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 yılında yürürlükte bulunan 1921 Anayasası da gözönünde tutulacak olursa, o günden bu yana 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları ile birlikte tam dört Anayasal rejim altında yaşadığımız kolayca anlaşılır.

Bununla birlikte, son 75 yılda Anayasal rejimlerimizde ve buna bağlı olarak öngörülen hükümet sistemlerinde yapılan dört değişikliğe karşın, hala “*başkanlık*” veya “*yarı başkanlık*” sistemleri gibi birtakım tartışmalarla arayışlar içine girdiğimiz de bir gerçektir. Özellikle son yıllarda hızlı bir sosyo-ekonomik değişim ve gelişim yaşayan Türkiye Cumhuriyetine, mevcut yasal düzenlemelerin yanında, Anayasaların da “*dar*” gelmesini yadırgamamak gerekir. Gerçekten, son yıllardaki istikrarsızlığın 6 yılda 9 hükümet çıkardığı, buna yılbaşından itibaren 10.hükümetin eklenmesinin öngörüldüğü gözönünde tutulacak olursa, toplumun sorunlarının çözümü için aradığı siyasi istikrarın, hükümet sistemleri üzerinde de birtakım tartışmalar yaratması kaçınılmaz olmaktadır.

Biz bu incelememizde, Cumhuriyetin 75. Yılına kadar geçirdiğimiz 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasa dönemlerinin “*hükümet sistemlerine*” bir göz atacağız. Gerek konunun niteliğinin farklı olması gerekse dergimizin makale boyutu, bizi “*temel hak ve özgürlükler*” konusunda T.C. Anayasalarında gelinen ve görülen aşama ve gelişmelerin incelenmesini bir başka yazıya bırakmaya zorlamıştır. Bu nedenle, incelememiz güncel tartışmalara da bir ışık tutması ve katkıda bulunması dileğiyle, sadece hükümet sistemlerine ayrılmıştır. 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında öngörülen hükümet sistemlerinin incelenmesine ve değerlendirilmesine ayrılan bu çalışma; sonuçta, mevcut 1982 Anayasasında yapılması gerekli değişiklikler ve bu değişiklikleri desteklemesi bakımından Siyasi Partiler ve Seçim Kanunlarında yapılması öngörülen yasal değişiklik önerileriyle tamamlanmaktadır.

* Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Başkanı

A) 1921 ANAYASASI VE HÜKÜMET SİSTEMİ

Osmanlı Mebusan Meclisi 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u işgal eden İngilizler tarafından basıldığında bazı mebuslar (milletvekilleri) tutuklanmış, bazıları da yurt dışına kaçmışlardır. İstanbul'un işgali üzerine 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi bir süre çalışmış ve yeni bir Anayasa hazırlığına başlamıştır. Kurulacak yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temel ilkelerini müjdeleyen bu Anayasa. 20 Ocak 1921 tarih ve 85 sayılı "*Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*"dur.

1. 1921 Anayasası'nda Temel İlkelerin Kabulü

Atatürk'ün Sadrazamı Tevfik Paşa'ya yolladığı ve 1909'da yapılan değişikliklerle yürürlüğe sokulan II.Meşrutiyet Anayasası'nın yeni Anayasa ile çatışmayan kurallarının yürürlükte olduğunu bildiren telgrafı gözönünde tutulacak olursa; bu dönemde. bir yandan Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen "*Esas Teşkilât Kanunları*" (Anayasa), öte yandan da 1909 II.Meşrutiyet Anayasası'nın buna aykırı olmayan kuralları yeni Türk devletinin Anayasa Hukuku düzenini oluşturuyorlardı. .

Öyleyse, Atatürk'ün isteği doğrultusunda 1921 Anayasası'na konan ve yeni Türk Devletinin geleceğinin üzerinde oluşturulduğu "*hakimiyet-i milliye*" (ulusal egemenlik) temeli (md. 1), 1909 Anayasası'na getirilen en önemli ve en çarpıcı bir değişiklik olmaktadır. Bir başka deyişle, 1921 Anayasası'nın kuralları içinde, egemenliğe sahip bir saltanat makamından artık sözedilemez. Bu temele paralel olarak konulan 1921 Anayasasının 2. maddesi de; yasama ve yürütme yetkilerinin. ulusun tek ve gerçek temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplandığını belirtmektedir. Böylece. o zamana kadar yürütmenin başı olarak kabul edilen padişahın gereksizliği de bu madde ile kesin ve açık bir dille anlatılmaktadır. Özellikle bu iki maddenin varlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöktüğünü ve yeni bir anlayışla yeni bir Türk Devletinin kurulmaya başlandığını anlatmaya yeter sanıyoruz.

Bununla birlikte. yeni bir anlayışla kurulmaya başlayan Türk Devletinin rejiminin adı henüz konulmamıştır. Çünkü, bunun için "*hilafet ve saltanat*" sorununun çözümlenmesi gerekmektedir. Bunun için de şöyle bir formül uygun görülmüştür: "*Padişah ve halifenin durumu, içinde bulunduğu baskıdan kurtulduğu zaman; meclisçe kabul edilecek yasal temeller çerçevesinde düzenlenecektir*". Bunun nedeni, padişahın halife olması dolayısıyla İstanbul'da oturmasının birtakım tartışmalar yaratması ve bunun Ankara'dan yürütülen ulusal bağımsızlık hareketine zarar vermesinden kuşku duyulmasıdır. Fakat bulunan formül, padişah ve halifenin hem lehinde hem de aleyhinde yapılabilecek bir yoruma açıktır. Böylece, çok yerinde bir kararla "*ihtiyat ve teenniyle*" (ileriye düşünerek) hareket edilmiş, rejimin adının konması gelecekte daha uygun bir zamana bırakılmıştır.

O uygun zaman da ulusal bağımsızlık savaşının zaferle sona ermesinden sonra gelişmiştir: 20 Nisan 1924 tarihinde yeni Anayasanın kabul edilmesinden yaklaşık

beşbuçuk ay önce “uygulamada” zaten varolan Cumhuriyet rejimi, 29 Ekim 1923 günü “resmen” ilan edilmiştir. Yine 1924 Anayasasının kabulünden yaklaşık birbuçuk ay önce de 3 Mart 1924 günü halifelik makamı kaldırılmıştır.

Böylece, başta 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu olmak üzere, seri halde çıkarılan Anayasa niteliğindeki bir çok yasa, bu devrin Anayasa düzenini meydana getirmiştir. Bu düzen, sadece kişi hak ve özgürlükleri bakımından 1909. tarihli İkinci Meşrutiyet Anayasası ile tamamlanmaktadır. Özellikle ulusal egemenlik ilkesi, doğal uzantısı olan Cumhuriyet rejimini de peşinden getirerek, ilk defa Anayasa Hukukumuzda girmiştir.

2 1921 Anayasası'nda Meclis Hükümeti İlkesi

1921 Anayasası ile getirilen ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adını alan yeni yönetim, bütün Anadolu'ya egemen olanı saf bir “meclis hükümeti” sistemini gerçekleştirmiştir. Buna göre Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin üstünde bir organ yoktur; yasama, yürütme ve yargı güçleri Büyük Millet Meclisi'nde toplanmaktadır. Yargı yetkisi, Meclisin kendi bünyesinde kurduğu “İstiklâl Mahkemeleri” aracılığıyla kullanılabilir. Yürütme yetkisi, meclis içinden çıkan ve meclis tarafından seçilen milletvekillerine verilmektedir. Bunların görevi, Meclisin aldığı kararları uygulamaktan ibarettir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Başkanı, aynı zamanda yürütme yetkisini kullanan hükümetin de doğal başkanıdır.

Yürütme organını oluşturan Bakalar Kurulu (Vekiller Heyeti), önceleri Büyük Millet Meclisi'nin salt çoğunluğu ile meclis içinden seçeceği milletvekillerinden meydana geliyordu. Sonraları Büyük Millet Meclisi Başkanının meclis üyeleri arasından göstereceği adaylar arasından seçilmesi yöntemine geçildi. Daha sonra, bu yöntemden de vazgeçilerek, gizli oy ve salt çoğunlukla meclis üyeleri arasından seçilmesi kabul edildi. Cumhuriyeti “resmileştiren” yasayla yapılan değişiklik, bir Cumhurbaşkanlığı makamı kurmuştu. Yeni düzenlemeye göre, Cumhurbaşkanı meclis tarafından üyeleri arasından dört yıl için seçilmektedir. Başbakan ise meclis üyeleri arasından Cumhurbaşkanı tarafından seçilmektedir. Başbakan, tarafından oluşturulan Bakanlar Kurulu Cumhurbaşkanı tarafından meclisin onayına sunulur. Meclisçe onaylanmayan, onun güven oyunu almayan Bakanlar Kurulu düşer. Yapılan bu son değişikliklerle de “meclis hükümeti” sisteminden “parlamentar” sisteme doğru bir gidiş olduğu söylenebilir.

Meclis hükümeti sistemini uygulayan ülkelerde karışıklıklar, diktatörlükler görüldüğü halde, bizde siyasal yaşam başarı ile gelişmiştir. Bunun nedeni, olağanüstü zamanlarda toplumların aralarındaki ayrılıkları bırakarak tek bir amaç etrafında birleşmeleridir. Ulusal bağımsızlık savaşını veren ülkemizde de böyle olmuş, tehlikeye giren Türk bağımsızlığını korumak kaygısı, diğer ayrılıkları bir kenara iterek, ulusun bütün bireylerini biraraya getirmiştir. Bu ortam içinde, Atatürk'ün liderliği altında başarıdan başarıya koşan ulusumuz, dağılan imparatorluğun

yıkıntıları üzerinde yeni bir Türk Devleti kurmuş, kabul ettiği yeni bir Anayasa ile özgürlük ve demokrasi yolunda olumlu bir adım almıştır.

B) 1924 ANAYASASI VE HÜKÜMET SİSTEMİ

Atatürk'ün yeni Türk devletini kurmasından sonra, devletin Anayasasını oluşturan ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşundan beri kabul edilen “*esas teşkilat*” yasalarının bir sistem içinde birleştirilmesi zorunluluğu başladı. Bunun için bir komisyon kuruldu. Komisyonun çalışmaları sonunda hazırlanan tasarı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görüşüldükten ve bazı maddeleri değiştirildikten sonra 20 Nisan 1924 günü kabul edildi. Zaman içinde uğradığı bazı değişikliklere karşın, 36 yıl devam eden 1924 Anayasası 27 Mayıs 1960 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.

1. 1924 Anayasası'nda Meclis Üstünlüğü İlkesi

1924 Anayasası, 1921 Anayasası'na egemen olan “*güçler birliği*” ilkesini ve “*meclis hükümeti*” sistemini yeniden benimseyen ve devam ettiren bir Anayasadır. Çünkü, meclis hükümeti sistemi herşeyden önce ulusal bağımsızlık savaşı boyunca uygulanmış ve başarı kazanmış bir sistemdir. Güçler birliği ilkesi uyarınca, özellikle yasama ve yürütme güçlerini bünyesinde toplayan meclis hükümeti sistemi, Yeni Türk Devletini ve Cumhuriyeti kuran bir sistemdir. Bu nedenle. güçler birliği ilkesinden ve meclis hükümeti sisteminden ayrılması düşünülemezdi. Buna karşılık, yürütme yetkisinin Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından kullanılması, meclisin hükümeti denetleyip gerektiğinde düşürebilmesi, onu parlamenter sisteme yaklaştıran özellikler olmuştur. Uygulamada ise, tek parti (CHP) döneminde parlamentonun yürütmeye üstünlüğü sözkonusu iken, 1950'den sonra çok partili dönemde Demokrat Partinin meclise hakim olması, bu üstünlüğün ve gücün yürütmeye geçmesine neden olmuştur.

Gerçekten, 1924 Anayasasında egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olduğu ve sadece ulus adına Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kullanılacağı hükme bağlanmıştır. (md. 4). Bunun gibi, yasama ve yürütme güçlerinin mecliste toplandığı ve ancak onun tarafından bu yetkilerin kullanılabilmesi ifade edilmektedir (md. 5). Böylece, güçlerin ayrılması söz konusu değildir. Yasama ve yürütme yetkileri meclise aittir ve onun tarafından kullanılacaktır. Fakat, meclisin en ince ayrıntılarına kadar bu yetkiyi kullanması olanaksız olduğundan, yürütme yetkisini kendi içinden seçeceği bir Cumhurbaşkanı ve onun atayacağı bir Bakanlar Kurulu aracılığıyla kullanacaktır (md. 7). Yürütme organı yoktur; fakat yürütme gücü vardır ve bu güç Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu, bu yürütme gücünü kullanan birer “*araç*”tan başka birşey değildir. Bu demektir ki, meclis hükümeti sisteminde, “*hükümet*” olan aslında meclisin kendisidir. Kaynağını J.J. Rousseau'da bulan ve meclisi tek üstün organ (güç) kabul eden bu sistemde, Cumhurbaşkanı meclisi feshetme hakkı tanınmanın da bir anlamı yoktur.

2. 1924 Anayasasında Yargı Organı

1924 Anayasasında yargı gücünün millet adına bağımsız mahkemeler tarafından kullanılacağı hüküm altına alınmış ise de (md. 8): meclisin görev ve yetkileri arasında sadece yasaları kabul etmek, değiştirmek ve kaldırmak değil, aynı zamanda “yorumlamak” da bulunmaktadır. Ayrıca, meclis araştırma komisyonlarının karar ve işlemleri, belirli hallerde sınırlı da olsa, meclise tanınan yargısal yetkiler arasındadır (md. 41 ve 50). Günümüz devletlerinde bağımsız mahkemelere ait olan bu yetkilerin de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verilmesi, meclisi tek egemen ve üstün organ kabul eden meclis hükümeti sisteminin bir sonucudur. Bunun gibi, Yasa koyma konusundâ Meclis'in yetkilerine açık sınırlar konulmaması, doğal hukuk anlayışından esinlenilerek Anayasa'da yer alan kişi hak ve özgürlüklerini etkin kılacak ve koruyacak bir mekanizmanın geliştirilmemiş olması, yerinden yönetim (ademi merkezîyetçilik) değil merkezden yönetim (merkezîyetçilik) ilkesinin benimsemesi, yasama organının tek meclisten kurulması ve meclisi fesih yetkisinin yine sadece meclisin kendisine bırakılması; Meclis'i tek egemen ve üstün organ durumuna getirmeyi amaçlayan “meclis hükümeti” sisteminin sonuçlarıdır.

Böylece, kişi hak ve özgürlüklerinin gerçekleştirilip güvence altına alınmasında güçlüklerle karşılaşmış: iktidar partileri, çoğu zaman yargıçlar üzerinde yaptıkları baskılarla, kişi hak ve özgürlüklerini tehlikeye atabilmişlerdir. Üstelik, bu gelişmeler öyle bir noktaya varmıştır ki, 1960 yılının ilk aylarında meclisten geçirilen bir yasayla 15 kişilik bir “Meclis Tahkikât Komisyonu” kurulmuş, bu komisyona yargı niteliğinde pek çok yetki verilmiştir. Komisyon, muhalefet ve bir kısım basın faaliyetleri hakkında soruşturma yapmak, suçlu gördüğü kişiler hakkında lüzumu muhakeme kararı vermek, yayın yasağı koymak, gazete ve dergilerin basılmasını ve dağıtılmasını durdurmak, gazete kapatılmasına karar vermek, siyasal nitelikteki toplantıları yasaklamak ve tahkikatın selametle yürütülmesini gerektiren önlemleri almakla yetkili kılınmıştı. Komisyona tanınan bu yetkilerin, bir bakıma mahkemelere tanınan yetkilerden de üstün olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü, bu komisyonun verdiği kararlara karşı temyiz yolu bulunmadığı gibi, itiraz yolu da yoktur.

Böyle bir tutumun, siyasal iktidarları Anayasaya aykırı davranışlara sürüklemesi de kaçınılmazdı. 27 Mayıs 1960 günü bu iktidara karşı girişilen hareket, 9 Temmuz 1961 tarihinde ilk defa halk oylaması ile kabul edilen bir Anayasa getirmiştir. Yeni kurum ve ilkeleri ile yeni bir devlet anlayışını da beraberinde getiren bu Anayasayı, şimdi daha yakından ve kısaca görelim.

C) 1961 ANAYASASI VE HÜKÜMET SİSTEMİ

1. 1961 Anayasası'nda Anayasa Üstünlüğü

1961 Anayasası, 1924 Anayasası'nda yer alan “güçler birliği” ilkesini ve bunun doğurduğu “meclis hükümeti” sistemini terketmiş: onun yerine “yumuşak bir güçler ayrılığı” ilkesine dayanan “parlamentar rejimi” kabul etmiştir (Genel Gereğe).

“Egemenliğin kayıtsız şartsız Türk Milleti'ne ait olduğunu” belirten 1961 Anayasası, millet egemenliğinin sadece Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından değil. “Anayasanın koyduğu esaslara” uygun olarak “yetkili organlar eliyle kullanılacağı” hükme bağlamaktadır. Özellikle parlamento çoğunluğuna dayanan siyasal iktidarların gücü, çoğulcu ve özgürlükçü bir toplum anlayışıyla sınırlandırılarak, millet adına egemenliği kullanan TBMM yanında, Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa Mahkemesi, Üniversiteler, TRT, DPT gibi nisbeten özerk sayılabilecek kurumlar yaratılmıştır. Bu esas daha çok perçinlemek amacıyla da, “egemenliğin kullanılmasının hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılmayacağı” ve “hiçbir kimse veya organın kaynağını Anayasa'dan almayan bir devlet yetkisi kullanamayacağı” açıklanmaktadır (md. 4). Böylece, 1961 Anayasası bir yandan yürütmeyi bütün faaliyetlerinde yasamaya bağlı bir organ olarak düzenlerken; öte yandan getirdiği çoğulcu ve özgürlükçü devlet anlayışıyla yasama ve yürütmenin yetkilerini oldukça daraltmıştır.

Gerçekten, 1961 Anayasasında egemenlik hakkının kullanılmasında “meclis üstünlüğü” ilkesi terkedilmiş; bu ilkenin yerine “anayasanın üstünlüğü” ilkesi benimsenmiştir. Çünkü. “kaynağını Anayasadan almayan” hiçbir kimse veya organ (isterse yasamaya, isterse yürütmeye ve isterse yargıya ait olsun) herhangi bir devlet yetkisi kullanamayacağı gibi, kaynağını Anayasadan alan “yetkili organlar” da, egemenlik hakkını (devlet yetkisini) kullanırken, “Anayasanın koyduğu esaslara” uygun hareket etmek zorundadır. Görüldüğü gibi, 1924 Anayasası'ndan farklı olarak 1961 Anayasasında, egemenliğin kullanılmasında bir tek organ değil. “birden çok organ” yetkili kılınmış; ayrıca bu organların egemenliği kullanma yetkileri “anayasal esaslar” (kurallar) ile sınırlandırılmıştır.

1961 Anayasası'nda egemenlik hakkının kullanılması, sadece Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne değil; aynı zamanda yürütme ve yargı organlarına da tanınmıştır. Çünkü, 1921 ve 1924 Anayasalarında kabul edilen “egemenliğin millete ait olduğu ve bu egemenliğin sadece Büyük Millet Meclisi'nce kullanılabilceği” temel ilkesinin amacı. “egemenliğin Osmanlı Hanedanı'na ait olduğu” düşüncesinin Atatürk tarafından kökünden yıkılmak istenmesiydi. Artık “ulusal egemenlik” bilincinin bütün milletçe benimsendiği ve devlet idaresine herhangi , bir hanedanın sahip olamayacağı bir gerçek olduğuna göre, egemenliğin de sadece T.B.M. Meclisinde toplanmasına ve sadece onun tarafından kullanılmasına gerek görülmemiştir. Bundan dolayı 1961 Anayasası'nın, egemenlik hakkının kullanılması bakımından, T.B.M. Meclisi yanında yürütme ve yargı organını da yetkili kıldığını görüyoruz.

Üstelik, “Millet Meclisi” ve “Senato”dan oluşan çift meclisli Türkiye Büyük Millet Meclisi kendisine ayrılmış bulunan yasama yetkisini kullanırken, hükümeti (yürütme organını) mutlak bir boyun eğmeye zorlayacak, 'onu basit bir “yürütme kurulu” durumuna sokacak olanağa da sahip değildir. Çünkü, parlamenter rejimin gereği olarak, yürütme organı millet iradesine; bir başka deyişle, Anayasaya ve ülkenin genel çıkarlarına uygun olmadığına inandığı Meclis kararlarına boyun eğmek

durumunda değildir. Zira, hükümet, yasama organının güvenoyunu almakla birlikte, ülke genel çıkarlarını koruduğuna inandığı genel bir siyaseti kendisi belirlemektedir.

2. 1961 Anayasasında Yargı Organı

1961 Anayasasında yargı gücü de ayrı ve tam anlamıyla bağımsız bir örgütlenmeye kavuşmuştur. Bu gücün kullanılması, 1924 Anayasasında yapıldığı gibi, yasaların düzenlenmesine bırakılmamış, Anayasa ile bizzat düzenlenerek bağımsızlığı güvence altına alınmış olan yargı organlarına verilmiştir. Hatta, yasama (ve hükümeti denetleme) yetkisini kullanmaktan başka bir hakkı olmayan T.B.M. Meclisi; her şeyin üstünde bir güç olmak bir yana, yargı gücünün de gerisinde kalan bir organ durumuna gelmiştir. Çünkü, Anayasa Mahkemesi T.B.M. Meclisi'nin kabul ettiği yasaların Anayasaya uygunluğunu inceleyebilecek, uygun bulmadığını iptal edebilecektir. Bir başka anlatımla, T.B.M. Meclisi'nin ortaya koyacağı "irade" olduğu gibi "millet iradesi" yerine geçmeyecek. Anayasa Mahkemesi'nin açık veya zımnen vereceği onaya bağlı kalacaktır.

Anayasadan kaynaklanan bütün bu yetkili organlar, egemenlik hakkının kullanılmasında "Anayasanın koyduğu esaslara göre" davranmak zorundadırlar. Anayasalar ulus iradesinin yazılı (veya yazılı olmayan) anlatım şekli olduğundan; "Anayasanın koyduğu esaslar" demek, aslında "millet iradesinin koyduğu esaslar" anlamına gelir. "Anayasanın üstünlüğünü" sağlamak demek de, herşeyden önce "millet iradesinin üstünlüğünü" sağlamak ve devleti meydana getiren bütün organların bu iradeye uygun hareket etmelerini gerçekleştirmek demektir. Bu nedenle, devlet organları ile idare makamları ve kişiler, Anayasaya uygun davranmak zorundadırlar ve bu temel yasaya aykırı hiçbir işlem yapamazlar. Çünkü Anayasa kuralları, sadece yasama, yürütme ile yargı organlarını ve idare makamlarını değil, aynı zamanda gerçek ve tüzel kişileri de bağlayan temel hukuk kurallarıdır (md. 8).

Görüldüğü gibi, 1961 Anayasası ile getirilen sistem, çağdaş çoğulcu ve özgürlükçü anayasalar içinde başı çekmektedir. Ancak, bu sistem içinde geçirilen 20 yıllık süreç, devlet otoritesinin "sarsılması ve zayıflaması" sonucunu doğurmuştur. İşte, sarsılan ve zayıflayan devlet otoritesinin yeniden sağlanması; bir başka deyişle, yürütmenin yasamaya tabi bir organ olmaktan çıkarılarak her iki gücün devlet faaliyetinde eşitlik içinde işbirliği yapmaları amacıyla, 1982 Anayasasında parlamenter sistem bütün gerekleriyle yeniden yürürlüğe konulmuştur. (Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu Raporu- Gerekçe)

D) 1982 ANAYASASI VE HÜKÜMET SİSTEMİ

1. Sistemin Genel Özellikleri

1982 Anayasasının hazırlanması sırasında gözetilen en önemli husus, yürütmenin yasama karşısında güçlendirilmesi kaygıları olmuştur. Bu anlamda, nasıl ki 1961 Anayasası meclis çoğunluğunu ulusal irade ile bütünleştirerek azınlıkta kalanların

ezilmesine bir tepki olarak doğmuşsa; 1982 Anayasası da meclisin ve hükümetin güçsüzleştirilerek devlet otoritesinin sarsılmasına karşı bir tepki olarak doğmuştur. Bu nedenle, 1982 Anayasasının hazırlanması sırasında herşeyden önce devlet otoritesinin sağlanması için yürütme organının güçlendirilmesi amaçlanmıştır.

Gerçekten, 1982 Anayasasında yasama organı karşısında yürütme organı; yürütme organı içinde de özellikle Cumhurbaşkanı güçlendirme eğilimi egemen olmuştur. Bu nedenle, ülkemizde Fransız Anayasasının öngördüğü "yarı başkanlık hükümet sistemi" tartışmalarına yol açan 1982 Anayasasının 104.maddesi, "Cumhurbaşkanı Devletin başıdır; bu sıfatla Türkiye Cumhuriyetini ve Türk Milletinin birliğini temsil eder; Anayasanın uygulanmasını, Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetir" dedikten sonra; Cumhurbaşkanının görev ve yetkilerini bugüne kadar alışık olmadığımız biçimde yasama, yürütme ve yargı alanlarına ilişkin olarak ayrı ayrı ve uzun bir madde içinde sıralamaktadır. Gerçi bunlardan hangilerinin Cumhurbaşkanı tarafından tek başına yapılabilecek işlemler olduğu, hangilerinin Başbakan ve ilgili bakanların karşı imzalarını gerektirdiği (Fransız Anayasası'nın aksine) belirtilmemiştir. Ancak, yine Anayasamızın "sorumluluk ve sorumsuzluk hali" ile ilgili 105. Maddesi bu konuya bir açıklık getirmektedir: "Cumhurbaşkanı'nın, Anayasa ve diğer kanunlarda Başbakan ve ilgili bakanın imzalarına gerek olmaksızın tek başına yapabileceği belirtilen işlemler dışındaki bütün kararları, Başbakan ve ilgili bakanlarca imzalanır; bu kararlardan Başbakan ve ilgili bakan sorumludur". Bununla birlikte 1982 Anayasası'nda Cumhurbaşkanı'nın tek başına yapabileceği işlemlerin de bir hayli çok sayıda olduğu ve bunların önemli konuları ilgilendirdiği kuşkusuzdur. Örneğin, Başbakanı atamak ve istifasını kabul etmek (md.109); TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar vermek (md.116); Anayasa değişikliklerini istediği takdirde halkoyuna sunmak (md.175); kanunlar, kanun hükmünde kararname ve TBMM içtüzüğü hakkında Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açmak (md.150); Anayasa Mahkemesi üyelerini seçmek (md.146) gibi ... Ayrıca Anayasamız, Cumhurbaşkanı'na bazı yüksek hakimleri, Devlet Denetleme Kurulu başkan ve üyelerini, Yüksek Öğretim Kurulu üyelerini ve rektörleri seçmek ve atamak gibi önemli yetkiler de vermiştir (md.104).

Buna karşılık, Anayasamızda Cumhurbaşkanı'na tanınan bu yetkiler, başkanlık rejimleri bir yana, yarı-başkanlık rejimleriyle bile karşılaştırılacak genişlikte değildir. Bu anlamda, klasik parlamenter rejimlerdeki iki başlı yürütme organı Türk Anayasasında çok daha belirgindir. Herşeyden önce, Fransız Anayasası'nın aksine, bizde Cumhurbaşkanının Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmesi kural değil istisnadır. Anayasamıza göre Cumhurbaşkanı ancak gerekli gördüğü hallerde Bakanlar Kurulu'na başkanlık eder veya Bakanlar Kurulu'nu başkanlığı altında toplantıya çağırır (md.104). Sonra, Fransız Anayasasına göre Cumhurbaşkanı olağanüstü halin gerektirdiği tedbirleri tek başına almaya yetkili olduğu halde (md.16); Türk Anayasası'na göre bu yetki Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu arasında paylaşılmaktadır (md.104): Gerçekten, "olağanüstü hal" ve "sıkıyönetim" ancak "Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu" tarafından ilan edilebilir

ve bu süre içindeki “kanun hükmünde kararname”de “Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulunca” çıkarılabilir. Nihayet Türk hükümet sistemini başkanlık veya yarı başkanlık hükümet sistemlerinden ayıran son bir önemli özellik; Cumhurbaşkanı’nın doğrudan doğruya halk tarafından değil, TBMM tarafından seçilmesidir (md.102). Halk tarafından seçilmenin devlet başkanının konumunu son derece güçlendirdiği göz önünde tutulacak olursa cumhurbaşkanının TBMM tarafından seçildiği Türk hükümet sisteminin, bazı yazarlarca ileri sürüldüğü gibi yarı-başkanlık (Lütfi DURAN) veya başkanlı parlamenter (Bakır ÇAĞLAR) rejimlerine yaklaştığını söylemek zorlaşmaktadır.

Bunun yerine, Türk hükümet sisteminin 1982 Anayasası çerçevesinde parlamenter rejimin temel özelliklerini koruduğunu söylemek daha doğru olur (Ergun ÖZBUDUN; Mümtaz SOYSAL). Zira, herşeyden önce 1982 Anayasası, parlamenter rejimin en önemli ve tanımlayıcı unsuru olan “hükümetin parlamento karşısındaki sorumluluğu” ilkesini korumaya devam etmektedir. 1961 Anayasasında olduğu gibi, 1982 Anayasasında da Bakanlar Kurulu’nun göreve başlarken ve görev sırasında güvenoyu alması (md.110 ve 111); hükümetin genel siyasetinin yürütülmesinden birlikte sorumlu olmaları; ayrıca her bakanın kendi yetkisi içindeki işlerden ve emri altındakilerin eylem ve işlemlerinden sorumlu olması (md.112) ilkeleri aynen korunmuş bulunmaktadır. Ayrıca 1982 Anayasası Cumhurbaşkanı’nın siyasal sorumsuzluğunu ve bunun gereği olan karşı-imza (md.105) ilkesini kabul ederek parlamenter rejimin ikinci temel ve önemli unsuruna da yer vermiş bulunmaktadır. Gerçi Cumhurbaşkanı’nın tek başına yapabileceği işlemler (başbakanı atamak ve istifasını kabul etmek, seçimlerin yenilenmesine karar vermek, halkoylamasına gitmek) bu kuralın bir istisnasını oluşturmaktadır; ancak, bu yetkilerin çok önemli bir bölümü Cumhurbaşkanının “yürütmenin başı” değil, “Devletin başı” olması sıfatından kaynaklanmaktadır. Nihayet, kurduğu hükümet sistemiyle 1982 Anayasası, getirdiği Devlet başkanının parlamentoyu feshi; daha doğrusu genel seçimlerin yenilenmesi ilkesiyle de parlamenter rejimin en önemli özelliklerinden birini kabul etmiş olmaktadır. Üstelik, “fesih” deyimini yerine “seçimlerin yenilenmesi” deyimini tercih etmiş olması, yasama organının hukuki varlığının derhal (fesih anında) sona ermesini engellemekte; eski meclisin hukuki varlığının yeni meclisin seçilmesine veya toplanmasına kadar devam etmesine olanak sağlamaktadır. Anayasamıza göre de “yenilenmesine karar verilen meclisin yetkileri, yeni meclisin seçilmesine kadar sürer” (md.77/3). Bu kural, Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminden gelen bir geleneğin uzantısı olup, ülkenin bir an bile meclissiz kalmamasını amaçlamaktadır.

2. Sistemin Değerlendirilmesi

1982 Anayasası çerçevesinde yaptığımız açıklamalar da gösteriyor ki, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin bugünkü hükümet sistemi, esas itibarıyla parlamenter rejimin bütün özelliklerini bünyesinde barındıran bir sistemdir. Gerçi, yine yukarıda açıklandığı gibi, 1982 Anayasası Cumhurbaşkanına klasik parlamenter rejimlerdeki devlet başkanının rolünü hayli aşan bir mevki vermiştir. Üstelik, 1961 Anayasasından

farklı olarak, her bakanın TBMM'den başka başbakana karşı da sorumlu olduğunu (md.112/2); bunun sonucu olarak, gerektiğinde başbakanın önerisi üzerine Cumhurbaşkanı'nın bakanların azlını isteme yetkisi olduğunu (md.109/3) hükme bağlayarak, getirdiği bu yeniliklerle Başbakanın Bakanlar Kurulu içindeki konumunu da güçlendirmiştir. Bununla birlikte, çağdaş Batı demokrasilerinde görülen ve başbakanın hükümet içindeki otoritesini güçlendirmeyi amaçlayan bu tür gelişmeler, klasik parlamentarizmden bir sapma olarak görülmemektedir. Zira, anayasalarda resmen belirtilmiş olsun veya olmasın, çağdaş parlamenter rejim uygulamalarında bakanların başbakana karşı da sorumlu oldukları, onun isteğine aykırı olarak görevlerine devam edemeyecekleri açıktır. Bu nedenle, 1982 Anayasasının bu alanda getirdiği yeniliği, parlamenter rejimden bir sapma olarak değil, "*rasyonelleştirilmiş parlamentarizm*" yönünde bir gelişme olarak kabul etmek yerinde olur.

1982 Anayasasıyla "*rasyonelleştirilmiş parlamentarizm*" yolunda sağlanan bir gelişme de, Cumhurbaşkanı'nın seçimleri yenileme kararıyla ilgilidir. 1961 Anayasasında oldukça zor (hatta imkansız) koşullara bağlanmış bulunan Devlet Başkanının bu yetkisi, 1982 Anayasasında çok daha yumuşatılmış (*atténué*) bulunmaktadır. Gerçekten 1961 Anayasasına göre, "*gensoru*" (md.89), veya görevi sırasında (md.104) verilen güvensizlik oyu sebebiyle, "*on sekiz aylık bir süre içinde Bakanlar Kurulu iki defa düşmüş ve üçüncü defa güvensizlik oyu verilmiş olursa, başbakan Cumhurbaşkanı'ndan Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesini isteyebilir. Cumhurbaşkanı, meclislerin başkanlarına danışarak seçimlerin yenilenmesine karar verebilir*" (md.108). Üstelik, sadece "*güvensizlik oyu*" nedeniyle (hükümetin "istifa etmesi" halinde değil) gerçekleşmesi gereken bu düşmelerin meclis üye tamsayısının "*salt çoğunluğuyla*" kabul edilmesi gerekiyordu. Buna karşılık, 1982 Anayasası, seçimlerin yenilenmesi ile ilgili koşulları oldukça kolaylaştırmış bulunmaktadır (md. 116): 1961 Anayasası gibi 1982 Anayasası da 1- "*gensoru*" (md. 99) veya 2- "*görev sırasında istenen güven istemi*" (md. 111) sonucunda verilen güvensizlik oyuyla hükümetin düşürülmesi hallerini aynen kabul ettiği gibi; bunlara ek olarak 3- "*yeni seçilen TBMM'de başkanlık divanı seçimlerinden sonra Bakanlar Kurulunun kurulamaması*" veya 4- "*kurulduğu halde güvenoyu alamaması*" ile 5- "*başbakanın herhangi bir nedenle düşürülmeden istifa etmesi*" hallerini de kabul etmiştir. Üstelik, bütün bu hallerden sonra yeni hükümetin kurulması için tanınan süre, 1961 Anayasasında olduğu gibi on sekiz ay değil, sadece kırk beş gündür (1,5 ay). Yukarıda sayılan beş halde de, yeni hükümetin kırk beş günlük bir süre içinde oluşturulamaması durumunda, Cumhurbaşkanı TBMM Başkanına danışarak seçimlerin yenilenmesine karar verebilmektedir (md.116/2). Burada dikkat çeken bir nokta, 1961 Anayasasından farklı olarak, Cumhurbaşkanı'nın seçimleri yenileme kararını tek başına alabilmesidir. 1982 Anayasasında 1961 anayasasında yer alan "*başbakanın önerisi*" ile ilgili şart kaldırılmıştır.

Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin seçimlerin yenilenmesi konusunda genişletilmesi kuşkusuz yerindedir. Çağdaş demokrasilerde fesih veya seçimlerin yenilenmesi, yürütme organının halk iradesine rağmen iktidarını devam ettirmesine yarayan bir yol

değil, tam tersine, parlamenter rejimin işleyişinde bir meydana gelmesi halinde halkın hakemliğine başvurulmasını sağlayan demokratik bir yöntemdir. Artık günümüzde, yürütme organının da halk iradesinden kaynaklandığı partiler demokrasisinde, seçimlerin yenilenmesinin demokratik niteliğinden kuşku duymamak gerekir. Bu niteliğiyle fesih veya seçimlerin yenilenmesi kararı, parlamenter rejimin sağlıklı işleyişini sağlayan bir araçtır. 1982 anayasasında bu kararın kolaylaştırılması Avrupa Anayasalarında görülen çağdaş “*rasyonelleştirilmiş parlamentarizm*” eğilimlerinin bir yansımasıdır. Öyleyse, 1982 Anayasasının kurduğu hükümet sistemi, Cumhurbaşkanı-nın rolünün klasik parlamentarizme oranla bir hayli daha etkin olmasına rağmen, temelde parlamenter rejim özelliklerini korumaktadır. Bu nedenle, zaman zaman yapıldığı gibi, sistemi parlamenter rejim ile başkanlık sistemi arasında bir karma ya da melez rejim olarak nitelendirmek de fazla abartma olur. Belki rejimin adını Fransız literatüründen esinlenerek “*parlamentarisme atténué*” (hafifletilmiş, yumuşatılmış parlamentarizm) koymak daha uygun olur.

3. Sistemin Sorunu: Yönetimde İstikrarsızlık

a) Yönetimde İstikrar İhtiyacı

1982 Anayasası ile getirilen sistemin sorunu, temelde Anayasanın hazırlık çalışmalarından bu yana dile getirilen bir sorundur: Yönetimde istikrarsızlık. Sayın Cumhurbaşkanı-nın “*son dört yılda altı hükümet onayladım*” sözleriyle başlayan ve “*başkanlık sistemi tartışılın*” şeklinde devam eden açıklamaları, aslında 1982 Anayasasının kabulüyle başlayan tartışmaları daha da yoğunlaştırmış bulunmaktadır.

Temelde, Türk siyasi hayatında görülen çalkantılar ile koalisyon ortaklıklarının ne kadar zor yürüdüğü; yapılan koalisyon pazarlıklarının bazen ülke menfaatlerinin üzerine çıkarak siyasi parti menfaatine dönüştüğü; devletin yönetiminde bulunması gereken birlik ve bütünlüğü zaman zaman zedeleme istidadı gösteren bu koalisyonların ülkemizin içinde bulunduğu zor koşulların aşılmasında siyasi fikir ayrılıklarına yol açtığı; yapılan seçimlerden sonra, birbirine yakın siyasi partilerin bile ideolojik kılıf giydirilmiş kişisel sürtüşmeleri nedeniyle hükümet kurmakta zorluk çektikleri üstelik, tek başına hükümet kuran bir siyasi partinin içindeki fikir ayrılıkları nedeniyle zaman zaman bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı; bu yüzden, hükümet etmekte karşılaşılan sorunların “*istikrarlı yönetim*” arayışlarını boşa çıkardığı; bu nedenle ülkemizin yıllardır ihtiyaç duyduğu istikrarlı hükümetler kurulmasında güçlüklerle karşılaştığı bilinen bir gerçektir. Özellikle ülkemizin içinde bulunduğu zor ve çetin koşullar ile enflasyon, kamu açıkları, borçlanma, işsizlik, özelleştirme, eğitim, sağlık, çevre gibi dev sorunların çözümü için gerekli olan bu reformlar, hiç kuşkusuz ülkemizin “*istikrarlı yönetim*” gereksinimini şiddetle artırmaktadır.

b) Yönetimde İstikrar Arayışı

İstikrarlı yönetim ihtiyacının hükümet sistemleri ile giderilmesinin ne derece başarı sağlayabileceği tartışmalıdır. Zira, klasik başkanlık hükümeti rejiminin en iyi uygulandığı ABD’de yıllardan beri görülen istikrarlı yönetim, aynı zamanda klasik parlamenter hükümet rejiminin en iyi uygulandığı İngiltere’de de yıllardan beri görülmektedir. Buna karşılık, yine başkanlık hükümeti rejiminin her yönüyle aynen uygulandığı Latin Amerika ülkelerinde görülen “istikrarsız yönetimler”; aynı zamanda parlamenter hükümet rejiminin uygulandığı (başta İtalya olmak üzere) birçok ülkede de görülebilmektedir. Öyleyse, istikrarlı yönetimi sadece hükümet sistemleri ile ilişkilendirerek sağlamak mümkün değildir. Hükümet sistemi ne olursa olsun, bir ülkenin siyasal sistemini bütünü içinde ele almak; bu bütünün içinde hükümet sistemlerinin dayandığı siyasi partiler sistemi ile seçim sistemlerini uyumlu hale getirmek kaçınılmaz olmaktadır. Nitekim, hükümet sistemleri bakımından tamamen ayrı uçlarda (başkanlık rejimi-parlamenter rejim) yer alan bu iki ülke, siyasi parti sistemleri ve seçim sistemleri bakımından tam bir benzerlik (uyum) içindedir.

Gerçekten, her iki ülkede de uygulanan siyasi parti sistemi, “çift parti sistemi”dir. Bu sistem ülkenin siyasal hayatına egemen olan parti sayısının ikiyi geçmediği (saf çift parti sistemi), bilemediniz en fazla üç olduğu (destekli çift parti sistemi) bir sistemdir. Siyasi rekabet en fazla bu iki (veya üç) parti arasında geçmekte; iktidara yakın ve ağırlığını koyabilecek bu iki (veya üç) parti dışında diğer partiler zayıf ve güçsüzdür. Bir başka deyişle, çift parti sistemi birden çok siyasi parti kurma ve faaliyette bulunma özgürlüğünün en geniş bir şekilde tanınmasına karşın; iktidar adayı iki (veya üç) parti dışında kalan diğer partilerin tek başlarına iktidara gelme şanslarının bulunmadığı bir sistemdir. Bu iki (veya üç) parti, öncelikle rejimin temel ilkeleri ve sorunları üzerinde uzlaşmışlardır. Aksi halde, rejimin temel ilkeleri üzerinde uzlaşma olmazsa, çift partili sistemin yaşaması zorlaşabilir. Örneğin, iktidar partisinin muhalefetteki partinin iktidar yollarını tıkayıcı önlemlere başvurusu, sistemin işleyişini zorlaştırır, ortadan kalkmasına neden olur (1950-1960 Türkiye’sini hatırlayınız). Çünkü sistem iktidarın iki parti arasında el değiştirmesi esasına dayanır ve seçimlerde kullanılan toplam oyların genellikle %80 ve %90 oranında bu iki parti arasında paylaşıldığı görülür. Sistemin en önemli özelliği, iki (veya üç) partiden birinin (veya üçüncünün desteğiyle) parlamentoda salt çoğunluğu sağlaması ve koalisyona gerek kalmadan hükümeti kurmasıdır. Bu yüzden partiler arası seçim mücadelesi, daha çok kararsız seçmenlerin, bir başka deyişle, “yüzen-gezen” oyların elde edilmesini amaçlar. Partiler kendi “seçim kaleleri” dışında kalan çevreler üzerinde seçim faaliyetlerini yoğunlaştır-dıklarından parti programları ve görüşleri son derece gerçekçi ve ılımlıdır.

Bununla birlikte, gerek ABD’de gerekse İngiltere’de (Yeni Zelanda, Avustralya ve 1950-1960 arası Türkiye’de) görülen ve gerçekten istikrarlı yönetimlerin başarıyla uygulandığı çift parti sistemleri hiç kuşkusuz bu ülkelerde yürürlükte bulunan seçim sistemlerinin bir ürünüdür. Nitekim, ABD ve İngiltere’de uygulanan seçim sistemi de

aynıdır.: “*Tek İsimli Tek Turlu Dar Bölge Basit Çoğunluk Sistemi*”. Bu sistemde temsilciler tek bir temsilciyi seçtiklerinden seçim çevresi de küçük olmaktadır. Seçim çevresinde kullanılan geçerli oyların basit çoğunluğunu (en fazla oyu) alan siyasi parti adayı seçilmiş olmaktadır. Seçim sonrası genellikle bir partinin parlamentoda çoğunluğu sağlanması kolaylaştığından; seçmenler oylarının boşa gitmemesi düşüncesiyle iki büyük partiden birine oy vermektedirler. Bu nedenle partiler, seçim çevrelerinde ezici çoğunluk elde etmek ve ülke genelinde oy artışı mümkün olduğunca sağlamak çabası içine girmezler; onlar için önemli olan seçim çevrelerinin çoğunluğunda küçük oy farkı ile de olsa seçimi kazanmaktır. Çünkü, parlamentodaki sandalye sayısı, ülke çapındaki oy çoğunluğuna değil, seçim çevrelerinin çoğunluğunda seçim kazanmaya bağlıdır. Özellikle seçimlerin tek turlu olması partiler arasında seçim ortaklığına veya anlaşmalara fırsat vermemektedir. Seçmenlerin büyük bölümü de istikrar arayışı içinde oylarını kullanırken iktidarı elde etme şansı olan büyük partilerden biri lehine en yararlı olacak biçimde hareket etmektedirler. Bu da kaçınılmaz olarak oyların iki partide yoğunlaşmasına yol açmakta, iktidarın iki büyük parti arasında el değiştirdiği bir ortamda, üçüncü bir partinin iktidar yarışına girebilmesi pek mümkün olama-maktadır. Bir başka deyişle, seçmenlerin oyunu en yararlı olacak biçimde kullanması, ortaya çıkan çift parti sistemi içinde üçüncü bir partinin gelişmesini ve iktidara ağırlığını koymasını engelleyen en önemli faktör olmaktadır.

c) Yönetimde İstikrar Sağlama Çabaları

Görüldüğü gibi, yönetimde istikrar arayışlarını kural olarak hükümet sistemlerine bağlamak doğru değildir. Siyasi parti ve seçim sistemlerinin istikrarın sağlanmasındaki önemini göz ardı etmemek daha doğru olur. Gerçi, hükümet başkanının aynı zamanda devlet başkanı olduğu, kurduğu kabineyi üyelerinin (sekreterlerinin) parlamentoya karşı değil, başkana karşı sorumlu olduğu, parlamentonun hükümeti (kabineyi) düşüremediği hükümet sistemlerinin de istikrarlı bir yönetim kuracağı kuşkusuzdur. Ancak, parlamenter hükümet rejiminin tamamen terkedilmesi anlamına gelecek bu tür ilkelerin kabul edilmesi, ülkemizde ne Cumhurbaşkanının ne siyasetçilerin ne de bilim adamlarının söylemlerinde yer almaktadır. Aksine, ABD başkanlık hükümeti rejiminin temelini oluşturan bu ilkelerin, ABD dışında hiçbir ülkede olumlu sonuç vermediği; özellikle güçlü sivil toplum örgütlerinin ve demokrasi bilincinin iyi gelişemediği ülkelerde kolayca “*kişisel yönetime*” kayan başkanlık rejimlerinin, özellikle yargı bağımsızlığının ve denetiminin sağlanamadığı ve başkanın meclis çoğunluğunun mutlak desteğini arkasına aldığı ülkelerde kaçınılmaz olarak “*diktatörlüğe*” dönüşmektedir (Latin Amerika ülkeleri). Üstelik devletin federal değil, üniter bir yapıda olduğu ülkemizde böyle bir hükümet rejiminin çok daha kötü sonuçlar doğurabileceği akıldan çıkarılmamalıdır.

Unutulmamalıdır ki; Kurtuluş Savaşı koşulları içinde bile başkanlık hükümeti rejimini tercih etmeyen Atatürk, bu nedenle bugün siyaset bilimi literatüründe dünyanın ünlü diktatörleri arasında anılmamaktadır. Birinci (1876) ve İkinci (1908) Meşrutiyetle

başlayan Parlamentarizm, 1921 ve 1924 Anayasalarında Atatürk tarafından meclis hükümeti sistemiyle sürdürülmüş ve günümüze kadar başarılı bir biçimde devam etmiştir. 1960, 1971 ve 1980 askeri müdahalelerinden sonra demokrasiye dönüşün hızla gerçekleştirilmesinde ve üstelik bu müdahalelerin *daima "demokrasiyi yeniden rayına oturtmak"* amacıyla yapılmasında, kuşkusuz Türk halkının parlamenter geleneğinden kaynaklanan demokrasi isteğinin ve arzusunun büyük payı vardır. Bugüne kadar, çok değişik dinlerden, dillerden, ırklardan, mezheplerden ve çevrelerden gelerek kendilerini ifade etme özgürlüğü buldukları ulusumuzun temsilcileri, *"kayıtsız ve şartsız egemen"* oldukları meclislerimizde (parlamentoda) gerektiğinde birlik ve dayanışmanın en güzel ve tarihi örneklerini vermişlerdir.

Bu nedenle, ülkemiz koşullarında her türlü anti-demokratik gelişmeye açık bir rejim olan ABD tipi bir başkanlık rejimini benimsemeye yatkın olmadığımızı belirtmek isteriz. Bu tezin ülkemizdeki savunucuları da zaten sık sık geçmişteki *"padişahlık"* rejimini hatırlatmakta; halkın oyu ile seçilen *"dirayetli başkanların"* kuracağı hükümetlerle, sorunların kolayca (!) halledileceği öne sürülmektedir. Basınımızda zaman zaman yer alan bu görüşler, teknik anlamda başkanlık rejiminde *"parlamentonun görev ve yetkileri"* hakkında bir bilgi vermediği gibi; *"hükümetin kime (parlamentoya veya başkana) karşı sorumlu olacağı"* hakkında da bir bilgi vermemektedirler. Gerçi, geçmişte olduğu gibi, Parlamentonun *"bağlayıcı"* değil bir Divan gibi *"istişari"* (danışma) nitelikte görev yaparak seçilmiş başkanların ülkeyi *"fetvalarla"* yönetmesi herhalde düşünülmemektedir. Ancak, bu görüşler, başkanın yönetimi ile parlamentonun kararları arasında bir kilitlenme durumunda çözümün ne olacağı hakkında da bir bilgi vermemektedirler. Özellikle siyasal çatışması ve zıtlığı bol, parti ve kişi çıkarlarının daima ön plana çıkarıldığı, ideolojik gerginliklerin kolayca siyasal çatışmaya dönüştüğü ülkemizde, ABD tipi bir başkanlık rejiminin toplumsal uzlaşma sağlayarak sorunların çözümüne katkıda bulunmaktan çok, ideolojik farklılıkları ve çatışmaları derinleştirmesinden korkmak ve kaygılanmak gerekir diye düşünüyoruz. Bunun yerine, sorunun çözümünü yine *"parlamenter hükümet rejimi"* içinde ve fakat parlamentarizm biraz daha rasyonelleştirerek *"Devlet başkanının konumunun güçlendirilmesi"* ve siyasi parti ve seçim sistemlerinde değişikliğe gidilmesi suretiyle aramak daha yerinde ve daha uygun olacaktır.

aa) Cumhurbaşkanının Konumunun Güçlendirilmesi

Parlamenter hükümet rejimlerinde devlet başkanının konumunu güçlendirmede karşılaşılan zorluk, kendilerinin siyaseten sorumsuz kılınmalarından kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, devlet başkanlarının tek başına ve karşı-imza ile kullandığı tüm yürütme yetkilerinden dolayı siyaseten (parlamento önünde) sorumsuz sayılmalarıdır. Bu nedenle, devlet başkanlarının artırılacak yetkileri bakımından da sorumluluk hükümetlere yükleneceğinden *sonuçta "davul hükümetin boynunda, tokmak devlet başkanında"* sorunuyla karşılaşılabilir. Bu sonuç, aynı siyasi partinin meclisteki oy çoğunluğuna dayanan devlet başkanları ile hükümet başkanları arasında bir sakinca yaratmayabilir. Ancak, farklı siyasi parti çoğunluğuna dayanan devlet

başkanları ile hükümetler arasında zaman zaman da olsa birtakım bunalımların doğması kaçınılmaz olabilir. Nitekim, ülkemizde geçtiğimiz dönemde seçilen ve siyasi parti başkanlığından gelen her iki Cumhurbaşkanı (Turgut Özal ve Süleyman Demirel) zamanında da farklı siyasi parti başkanlığından gelen hükümet başkanları (Süleyman Demirel, Tansu Çiller ve Necmettin Erbakan) bu konudaki sıkıntılarını açığa vurmaktan kaçınmamış; siyaseten sorumsuz Cumhurbaşkanlarının siyaseten sorumlu hükümet politikalarına karışmaları, zaman zaman eleştiri konusu yapılmış ve hala da yapılmaktadır. Özellikle Cumhurbaşkanının yetkilerinin artırılmasının düşünüldüğü bu dönemde, bunalımların derinleşmesinin önüne geçmek ve devlet başkanı ile hükümet arasında çıkabilecek muhtemel uyuşmazlıkları en aza indirmek bakımından bu sorunu öncelikle çözümlenmekte yarar vardır. Bunun için, Cumhurbaşkanlarının parlamento tarafından seçilmeye devam edilmesi isteniyorsa, görev sürelerinin de 7 yıl değil, seçim dönemleriyle (5 yıl) sınırlı olmasında yarar vardır. Buna karşılık, 1982 Anayasasında tanınan bugünkü yetkileriyle bile, Cumhurbaşkanının görev süresinin 7 yıl olarak kalması isteniyorsa, seçimin halk oylaması yapılarak belirlenmesi daha uygun olur. Bu seçim, hiç kuşkusuz cumhurbaşkanının siyasi konumunu daha çok güçlendirecek, özellikle hukuki otoritesini artıracaktır.

Temelde, gerek başkanlık gerekse yarı başkanlık sistemlerinde devlet başkanlarının siyasi konumunu güçlendirmenin başlıca yolu, onların halkoyu ile seçilmelerini sağlamaktır. Ülkemizde 7 yıl süreyle görev yapan Cumhurbaşkanlarının halkoyu ile seçilmeleri, her şeyden önce farklı bir siyasi parti çoğunluğunun egemen olduğu meclisler önünde onun meşruiyetini tartışılır olmaktan çıkaracaktır. Zira, bugünkü sistemde meclis çoğunluğu tarafından seçilen bir Cumhurbaşkanının meşruiyeti, meclis çoğunluğunun düşmesi halinde tartışılır olmaktan kurtulamamaktadır. Bu nedenle yukarıda belirtilen muhtemel sakıncalardan da sakınmak bakımından, Cumhurbaşkanının meclis tarafından seçilmesine devam edilmek isteniyorsa görev süresinin genel seçim dönemleriyle sınırlı olarak belirlenmesi; bugünkü gibi 7 yıllık bir süre için (Any.md.101/1) görev yapması isteniyorsa, halkoyu ile seçilmesi yerinde ve uygun olur.

Özellikle 7 yıl için halkoyuyla seçilen bir Cumhurbaşkanı 1982 Anayasasında belirtilenlere ek olarak yarı başkanlık rejimi yolunda tanınacak en önemli yetki, meclisi tek taraflı fesih yetkisidir. Ancak, 1982 Anayasasının bugünkü sistemi içinde Cumhurbaşkanı bu yetkiyi zaten hükümet bunalımlarının çıktığı zamanlarda, 1961 Anayasasına göre oldukça yumuşatılmış koşullarda kolayca kullanabilmektedir. Yukarıda daha geniş bir biçimde açıklandığı gibi hükümetin "gensoru" veya "görev sırasında istediği güven istemi üzerine verilen güvensizlik oyu" nedeniyle düşürülmesi hallerinde Cumhurbaşkanı bu yetkiyi kullandığı gibi; "hükümetin istifa etmesi" veya "yeni seçilen mecliste başkanlık divanı seçimlerinden sonra Bakanlar Kurulunun kurulamaması" veya "kurulup da güvenoyu alamaması" hallerinde de bu yetkiyi kullanabilmektedir. Yeter ki, bütün bu hallerde yeni hükümet "45 gün içinde" güvenoyu alamamış olsun. Bu yetkilere ek olarak, Cumhurbaşkanı istediği zaman

tek taraflı meclisi fesih yetkisini tanımak; meclisin güvenini kazanan bir hükümeti, ayrıca Cumhurbaşkanının da güvenini kazanmak durumuyla karşı karşıya bırakacaktır. Bu durum, aynı siyasi parti çoğunluğuna dayanan Devlet başkanı ile hükümetin varlığı halinde pek bir sorun yaratmayacaktır. Ancak, farklı siyasi parti çoğunluğuna dayanan Devlet başkanı ile hükümetlerde bunalım çıkmasına ve derinleşmesine; sonuçta da arayışına girdiğimiz “yönetimde istikrar”ın bozulmasına yol açacaktır.

Bununla birlikte, yarı başkanlık rejimi yolunda şimdiki Cumhurbaşkanımızın istediği (Sn. Süleyman DEMİREL) meclisi fesih yetkisi üzerinde ısrar edilecek olursa; gerek çıkabilecek bunalımları bir ölçüde önleyebilmek gerek Devlet başkanının kişisel yönetiminin keyfiliğe kaçmasını önlemek bakımından İzlanda ve Avusturya Anayasalarında yer alan istisnai nitelikteki hükme Türk Anayasasında da yer verilebilir: Meclisin cumhurbaşkanlığı referandumuna götürmesi. Bu hüküm, İzlanda Anayasasında olduğu gibi meclisin çok nitelikli (dörtte üç) çoğunluğuna bağlanmayabileceği gibi; Avusturya Anayasasında olduğu gibi meclisin basit (yarıdan fazla) çoğunluğuna da bağlanmayabilir. Bu konuda 1982 Anayasasında “anayasa değişiklikleri” için öngörülen nitelikli (beşte üç veya üçte iki) çoğunluklar, Cumhurbaşkanlığının halkoyuna götürülmesi sonucunu doğurabilir. Böylece, Cumhurbaşkanının tek taraflı meclisi fesih (veya seçimleri yenileme) kararlarının “diktatörlüğe” dönüşmesi Devlet başkanlığı seçimlerinin meclisçe alınacak nitelikli çoğunluğa dayanan bir kararla yenilenmesi suretiyle dengelenmiş olacaktır. Çıkan sonuç, yasamanın içinden çıkan hükümet ile Devlet başkanı arasında her halükarda uyum sağlayacağından; Cumhurbaşkanının yeni seçilen ve farklı siyasi parti çoğunluğuna dayanan meclisle ya uyumlu çalışması ya da 7 yıllık görev süresi dolmadan referandumla gitme ihtimalini gözönünde bulundurması gerekecektir.

Öte yandan konumu güçlendirilmiş bir Cumhurbaşkanının artırılabilir yetkilerinin özellikle dış ilişkilerin düzenlenmesi konusunda olması gerekir. Bu anlamda esasen Cumhurbaşkanının “milletlerarası anlaşmaları onaylamak ve yayınlamak; yabancı devletlere Türk Devletinin temsilcilerini göndermek, Türkiye Cumhuriyetine gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul etmek” (Any.md.104/b,4-5) yetkileri vardır. Ancak, hükümetçe tespit edilecek dış politika toplantılarına Cumhurbaşkanının başkanlık etmesini zorunlu kılmak yerinde ve uygun olur. Gerçi, Cumhurbaşkanının “gerekli gördüğü hallerde Bakanlar Kuruluna başkanlık etmek ve bakanlar kurulunu başkanlığı altında toplantıya çağırmak” (Any.md.104/b,1) her zaman mümkündür. Bununla birlikte, ülkemizin içinde bulunduğu jeo-politik konumu gözönünde tutularak dış politika konusunda hükümetçe yapılan toplantılara Cumhurbaşkanının “gerekli görürse” değil, “zorunlu olarak” katılmasını sağlamak gerekir. Özellikle “dış politika” konusunda ülkemizde birlik ve dayanışma içinde bulunma zaruretinin bir göstergesi olarak, Cumhurbaşkanlarının isteğine bırakılan bu konunun, mecburi hale getirilmesinin zorunluluğu açıktır. Nasıl ki Cumhurbaşkanı devletin iç ve dış güvenliği konusunda görüş bildirmek üzere toplanan Milli Güvenlik Kurulu’na başkanlık ediyorsa; hükümetin dış politika tespit ve uygulamalarına ilişkin

toplantılarına da başkanlık etmelidir. Nasıl ki Cumhurbaşkanı'nın zorunlu nedenlerle katılmadığı Milli Güvenlik Kurulu toplantılarına Başbakan başkanlık ediyorsa, dış politika tespit ve uygulamalarına ilişkin Cumhurbaşkanı'nın katılmadığı toplantılara da Başbakan başkanlık etmelidir. Örneğin, Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye Cumhuriyetleri, Kıbrıs, Suriye gibi dış politika konularında alınacak karar ve tespit ve uygulamalarda, Cumhurbaşkanı'nın engin tecrübelerinden yararlanmanın zorunlu-luğu açıktır. Bu zorunluluk, devletin dış dünyada sağlayacağı prestij ve itibar yanında, yaratacağı ulusal birlik ve dayanışma havası nedeniyle, Cumhurbaşkanı'nın "isteğine" bırakılmayacak kadar önemlidir.

bb) Siyasi Parti ve Seçim Sistemlerinde Değişikliğe Gidilmesi

Yukarıda da değindiğimiz gibi, bir ülkede yönetimde istikrar sağlanması, sadece anayasal hükümet sistemleriyle ilgili bir konu değildir. Hangi hükümet sistemi olursa olsun, ülkenin siyasi parti ve seçim sistemi de yönetimde istikrar sağlanmasını yakından ilgilendirmektedir. Bu konuda daha önce biri EGİAD'a, diğeri ESİAD'a yapmış olduğumuz iki çalışmada yeterince açıklamalarda bulunmuştuk. Burada, kısaca yapacağımız açıklamalardan sonra bir sonuca varmaya çalışacağız.

Gerçekten, EGİAD'a yaptığımız "Siyasi Parti Sistemleri ve Türk Siyasi Partiler Kanunu" adlı çalışmada da belirttiğimiz gibi, ülkemizde bugün "aşırı çok parti sisteminin" egemenliği vardır. İtalya dışında hiçbir batı Avrupa ülkesinde karşılaşmadığımız bu sistemin temel özelliği; ülkenin sorunları ve rejimin ilkeleri konusunda birbirinden çok farklı ve uzlaşmaz görüşlerin sahibi çok sayıda siyasi partinin faaliyette bulunmasıdır. Sistemde iki değil, en az üç ya da daha çok sayıda ana grup (merkez partisi) etrafında kümelenmiş siyasi partiler vardır. Bu partiler çok farklı siyasi görüşler etrafında ve birbirinden kopuk olarak kümelenmişlerdir. Partilerin ideolojileri keskindir ve üstelik yürürlükte olan rejimin meşruiyet temelleri konusunda görüş birliği (consensus) de yoktur. Bu sistemde kurulan koalisyon hükümetleri, arkasındaki parlamento desteğinin zayıf olması ve koalisyon partileri arasındaki derin görüş ayrılıkları nedeniyle genellikle kısa ömürlü olur. Kurulan hükümetlere aşırı uçtaki partiler ortak edilmediğinden onların muhalefette de güçlenmelerini önlemek amacıyla hükümetler genellikle günlük ve kısa vadeli "popülist" politikalar izler. Böyle olunca, ülkenin çözüm bekleyen önemli sorunları ortada kalır. Hükümetlerin ülke sorunlarını çözmede yetersiz kalması, kamuoyunun siyasete ve siyasetçiye olan güvenini sarsar. Sık sık hükümet buhranlarıyla karşılaşılır. Aşırı uçlardaki partiler de bu durumdan yararlanarak anayasanın meşru saymadığı yöntemleri ve yolları denemeye başlar. Ülkenin bir kaosa sürüklenme tehlikesiyle başbaşa kaldığı görülür. İtalya'da sık sık yapılan seçimler ve koalisyon hükümetleriyle aşılmaya çalışılan bu buhranlar, Türkiye'de askeri darbeler veya askeri muhtıralar yoluyla aşılmaya çalışılmaktadır.

Son olarak, yaşadığımız asker destekli ANASOL-D hükümeti bile, parlamento desteğinin yetersiz kalması nedeniyle sorunlarla başa çıkmakta zorlanmaktadır. Küreselleşme ve Gümrük Birliği sürecindeki ülkemizde, sorunların "aşırı çok parti

sistemi” ile çözümlenmesi beklenmemelidir. Muhakkak ki, çok partili hayat Türk insanının vazgeçemeyeceği bir siyasi rejimdir. Ancak, bugünkü siyasi yapılanma ve parlamentodaki dağılım ile çok yönlü dengeler sistemi içinde hiç olmazsa “*ılımlı çok parti sistemi*” yönünde bir gelişme sağlanabilir.

ılımlı çok parti sisteminde de ülkede çok sayıda parti vardır. Fakat bu partiler iki ana grup (merkez parti) etrafında kümelenmiştir. Mevcut partiler (gruplar) arasında ideolojik farklılıklar çok derin olmadığı gibi mevcut rejime karşı politika izleyen sağ ve sol uçtaki partiler de çok güçsüzdürler. İki ana grupta yer alan partiler rejimin ilkeleri ve sorunları üzerinde genellikle anlaşmış durumdadırlar. İktidarın kullanılması veya el değiştirmesi de yine bu iki ana (merkez) grupta kümelenen partiler aracılığı ile olur. Bir bakıma, çift parti sistemini andıran bu işleyiş; ya koalisyon hükümetleri kurulmak suretiyle ya da çoğunluğu bulunmayan küçük bir partinin kurduğu azınlık hükümetini desteklemek suretiyle gerçekleşir. Sistemde hükümet olmak için bir başka partinin desteğine duyulan sürekli ihtiyaç, partileri birbirlerine karşı daha nazik, daha gerçekçi ve daha sorumlu olmaya zorlar. Hollanda, İsveç, Norveç ve Danimarka bu sistemin tipik örnekleridir.

İşte, ülkemizin içinde bulunduğu bugünkü koşullar, bir başka deyişle, siyasi sistem içinde partilerin dağılımı ve gittikçe ufalanmaları, parlamento içindeki “*merkezkaç kuvvetinin*” çok yönlülüğü ve güçler dengesinin belirsizliği, gerekliliği açık olmakla birlikte iki partili sistemlere yönelmeyi biraz hayalci kılmaktadır. Buna karşılık mevcut sistem içinde ılımlı çok parti sistemi yönünde bir gelişmeyi sağlamak, mümkün görünmektedir. Hemen her kesimin şikayet ettiği bugünkü aşırı çok parti sisteminden ılımlı çok parti sistemine geçişin, seçim sistemimizde herkesçe kabul edilebilecek birtakım değişikliklerin yapılması suretiyle gerçekleştirilebileceğini mümkün görüyoruz. Bu sistem, “*Kontenjanlı ve Ülke Barajlı Tek Turlu Birleşik Listeli Nisbi Temsilin d'Hondt Usulü*”dür. Fransa’da 9 Mayıs 1951 tarihli yasayla yürürlüğe konulan ve o günkü Fransa’nın ihtiyaçlarına uygun düşen bu sistem kamuoyunda “*ittifak sistemi*” diye bilinen sistemin ülke (%10) ve kontenjan (%2) barajlarıyla Türkiye koşullarına uyarlanmasından ibarettir. Bu önerimiz ülkemizin “*yönetimde istikrar*” ve “*temsilde adalet*” (Any.md.67/6) ihtiyacını karşılamaya aday en uygun öneri olarak karşımıza çıkmaktadır. ESİAD’a yapmış olduğumuz “*Seçim Sistemleri ve Türkiye’ye Özgü Bir Seçim Sistemi Önerisi*” adlı çalışmada çeşitli ülkelerle karşılaştırmalı olarak geniş bir biçimde açıkladığımız bu sistem, bir yandan uzlaşmacı ve demokrat küçük partileri parlamentoya taşıyarak temsilde adalet ilkesini gerçekleştirirken, öte yandan merkeze yakın büyük partileri gözetten avantajları ile yönetimde istikrar ilkesini gerçekleştirmektedir. Siyasi partilerin seçimlerden önce birleşik listeler hazırlayarak (ittifak yaparak) ve kendi kimliklerini koruyarak yarışa girdikleri bu sistem; adaylar ve partiler arasında yaratacağı ılımlı hava ile ülkemizde şiddetle ihtiyacı hissedilen istikrara cevap verebilecek ve iktidarların siyasi tansiyonu yükseltmeden hükümet etmelerine imkan sağlayacaktır. Gerçi, sistem yaratacağı ittifaklar ile geçmişte yaşanan birtakım cepheleşme sakıncalarını akla getirmiyor değildir. Ancak, geçmişte yaşanan tecrübelerin ve geçirilen zor dönemlerin siyasetçilere birşeyler öğrettiği; onları demokrasinin uzlaşma rejimi olduğu yolunda daha da

olgunlaştırdığı inancımı taşıyoruz. Son yıllarda kurulan uzlaşmacı hükümet modelleri de bu yoldaki inancımızı güçlendirmektedir. Önerdiğimiz sistemin, özellikle uzlaşmaya yatkın olmayan siyasi partileri elimine etmesi, Türk siyasi hayatı ve demokrasisi için bir kazanç olacaktır inancındayız.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- AKIN, İ.:** Kamu Hukuku, 6.Bası, Beta Yayınları, İstanbul,(tarihsiz)
- ALDIKAÇTI, O.:** Anayasa Hukukumuzun Gelişimi ve 1961 Anayasası, İÜHF Yayını, No: 522, İstanbul, 1982
- ARMAOĞLU, F.:** Seçim Sistemleri, AÜSBF, Ankara, 1953
- ARSEL, İ.:** Anayasa Hukuku (Demokrasi), Ankara, 1964
- ARSEL, İ.:** Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları, Ankara, 1965
- BAŞGİL, A.F.:** Esas Teşkilat Hukuku, C.I, İstanbul, 1960
- BURDEAU, G.:** Droit Constitutionnel et Institutions Politiques, L.G.D.J., 10.Edition, Paris, 1983
- CHARLOT, J.:** Les Parties Politiques, Paris, 1971
- COTTERET, J.M./EMERİ, C.:** Les Systèmes Electoraux, PUF, Paris, 1970
- ÇAĞLAR, B.:** Anayasa Bilimi, BFS, İstanbul, 1989
- DEMİR, F.:** Anayasa Hukukuna Giriş, Fakülteler Kitabevi, İzmir, 1998
- DEMİR, F./KARATEPE, Ş.:** Anayasa Hukukuna Giriş, Aydın Kitabevi, İzmir, 1994
- DEMİR, F.:** Anayasa Değişikliği Hakkında Öneriler, EBSO Yayın no:6, İzmir, 1995
- DEMİR, F.:** Seçim Sistemleri ve Türkiye'ye Uygun Bir Seçim Sistemi Önerisi, ESİAD, Temmuz, 1997, İzmir,
- DEMİR, F.:** Siyasi Parti Sistemleri ve Türk Siyasi Partiler Kanunu, EĞİAD, Ekim-1997, İzmir
- DEMİR, F.:** Çağdaş Batı Anayasalarında ve 1982 Anayasasında Ekonomik ve Sosyal Haklar, Mercek-MESS, Ocak-1997, S.5, sh.68
- DEMİR, F.:** Bireyci Özgürlük Anlayışından Ekonomik ve Sosyal Haklara, Anayasa Kurultayı, Hak-İş, 27-28-29 Şubat, 1992, Ankara, sh.439
- DUVERGER, M.:** Introduction à la Politique, Gallimard, Paris, 1964
- DUVERGER, M.:** Les Parties Politiques, A.Colin, 1955
- DUVERGER, M.:** Institutions Politiques et Droit Constitutionnel, 13.Edition, Paris, 1973
- DUVERGER, M.:** Siyasal Rejimler, Sosyal yayınlar, 1976
- DUVERGER, M.:** Seçimle Gelen Krallar, Çev.Necati Erkut, İstanbul, 1986
- DUVERGER, M.:** A New System Model: Semi Presidential Government, European Journal of Political Research, 8 (1980)
- EROĞUL, C.:** Anayasa Giriş (Anayasa Hukukuna Giriş), Ankara, 1993
- ESEN, B.N.:** Anayasa Hukuku (Genel Esaslar), Ankara, 1970

- GÖREN, Z.:** Anayasa Hukukuna Giriş, Fakülteler Kitabevi, İzmir, 1997
- GÖREN, Z.:** Anayasa ve Sorumluluk, Ankara, 1995
- GÖREN, Z.:** Temel Hak Genel Teorisi, Ankara, 1995
- GÖZÜBÜYÜK, A.Ş.:** Anayasa Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 1995
- GÜNEŞ, T.:** Parlamenter Rejimin Bugünkü Manası ve İşleyişi, İstanbul, 1956
- KAPANİ, M.:** Kamu Hürriyetleri, Ankara, 1970
- KELEŞ, M.:** Başkanlık Rejimi, Kuryılmaz Matbaası, İzmir, 1996
- KUBALI, A.F.:** Anayasa Hukuku Dersleri, İÜHF Yayını, İstanbul, 1969
- KUZU, B.:** Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat, İstanbul, 1992
- LECLERC, Q.C.:** Institutions Politiques et Droit Constitutionnel, Litec, Paris, 1995
- OKANDAN, R.G.Ş.:** Amme Hukukumuzun Anahatları, İstanbul, 1971
- ÖZBUDUN, E.:** Batı Demokrasilerinde ve Türkiye’de Parti Disiplini, Ankara, 1989
- ÖZBUDUN, E.:** Demokrasiye Geçiş sürecinde Anayasa Yapımı, Ankara, 1993
- ÖZBUDUN, E.:** Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 1995
- ÖZBUDUN, E.:** Siyasi Partiler, 3.Bası, AÜHF Yayın No:441, Ankara, 1975
- ÖZÇELİK, S.:** Anayasa Hukuku Dersleri, C.II, İstanbul, 1983
- ÖZÜERMAN, T.:** Türkiye İçin Nasıl Bir Anayasa? Milliyet Gazetesi 3.Ödülü, İstanbul, 1991
- SERTEL, M./KALAYCIOĞLU, M.:** Türkiye İçin Yeni Bir Seçim Yöntemi Tasarımına Doğru, TÜSİAD, No: T/95-5/179, İstanbul, Mayıs-1995
- SOYSAL, M.:** 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1997
- TANÖR, B.:** İki Anayasa, 1961-1982, Beta yayını, İstanbul, 1986
- TANİLLİ, S.:** Devlet ve Demokrasi, İÜHF Yayın No: 637, İstanbul, 1981
- TEZİÇ, E.:** Anayasa Hukuku, 3.Baskı, İstanbul, 1996
- TUNAYA, T.Z.:** Siyasi Kurumlar ve Anayasa Hukuku, İstanbul, 1980
- TURHAN, M.:** Hükümet Sistemleri ve 1982 Anayasası, Diyarbakır, 1989
- TBMM:** Seçim Sistemleri ve Türkiye’deki Uygulamalar, TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü, Ankara, 1982
- TÜSİAD:** Siyasi Partiler Yasası, Demokratik Standartların Yükseltilmesi Paketi Tartışma Toplantıları, No:1, T/97-5/213, İstanbul, 1997
- YAYLA, Y.:** Anayasa Hukuku Ders Notları, MÜHF, İstanbul, 1985
- ZARCA, J.C.:** Les Systèmes Electoraux, Ellips/ Edition Marketing S.A.Paris, 1996